

DÉVA VÁRA

Ez a középkori vár különösen két szempontból érdeklí az unitáriusokat. Elsősorban azért, mert 1579-ben itt halt meg Dávid Ferenc, egyházunk alapító püspöke. 1603-ban pedig itt tartották azt az országgyűlést, mely nemcsak az ország, hanem az egyház életére is nagy jelentőséggel bírt.

1. A romjaiban ma is impozáns vár alatt fekvő városnak géta és dák törzsek adták a nevét. Maga a várhegy, a Dévát körülvevő hegyek nyúlványa kúpként emelkedik ki környezetéből. Északról a Maros, keletről kiterjedt síkság, délről közvetlenül a síkságon álló város öleli körül. Nyugat felől a Déli Kárpátok nyúlványai húzódnak, ezektől a várhegyet csaknem a Maros szintjéig lehajló lankás térség választja el. Eszményi hely ez a vulkanikus eredetű, lemezszerű amfibólandezit felépítésű magaslat. Tengerszint feletti magassága 371 m, a város fölött 184 m magasságban emelkedik.

A vár története az őskorba nyúlik vissza. Dáciai uralmuk idején a rómaiak szállták meg, erről rendkívül gazdag leletanyag tanúskodik. A hegy szinte szabályos alakja és tetején az enyészettel hősileg küszködő vár a nép képzeletét is megragadta. Tündérek s óriások hajigálózta a magas hegyek és rianó mélységek felett. Egyik népballadánk Kőműves Kelemen alakját kapcsolja ide. A várat oklevélben először 1269-ben említik. Királyi vár volt kezdettől fogva. Gazdáit 1308 óta ismerjük. 1333-ban Miklós, Hunyad megye főispánja birtokolta. 1453 előtt Szilágyi Mihály, Hunyadi Mátyás nagybátyjának birtoka. V. László a hozzátartozó 56 faluval együtt Hunyadi Jánosnak adta. Ettől kezdve 1504-ig, Corvin János haláláig a család birtokolta. A mohácsi vész után 1529-ig Ferdinánd híve, Perényi Péter vajda tartotta kezében, de ekkor Szapolyai János birtokába került. Amikor 1539-ben a váradi egyezés után egy évre megnősült, feleségének, Izabellának adta jegyajándékkul. A közeli Szászsebesen halt meg 1540. júl. 22-én; Déva várában feküdt három hétig ravatalon, és innen vitték Székesfehérvárra eltemetni. Izabella 1541-ben kisfiával, János Zsigmonddal a dévai várban is lakott. Innen és Gyulafehérvárról vezette egy ideig az országot Martinuzzi Fráter György. 1551-ben a vár Ferdinánd király kezére jutott. 1556-ban Izabella és János Zsigmond visszatérése után Déva vára ismét birtokukba került és maradt egészen a család kihaltáig. Ezzel már időben közel jutottunk a minket érintő korhoz, és helyénvalónak tartjuk a várat részletesebben bemutatni.

1.2. Kőváry László jeles történétírónk még ép korában látta a várat: „A magas hegyre csigaút s három kapu vezetett. Ezen csigaút mekroságára megjegyzem, miképp csupán a legkülső kaputól a másodikig 856 lépés [kb. 540 m] keringe. A vár falához felérve, nyugotra egy mélység felett az út mintegy 50 lépésnyi [37 m] hídon vive át, hol felvonóhídja volt.

A kapun belépve, pár ölnyi előudvar nyílt fel, hol az őrség várdázott. Belebb egy négyszegű, körül épített tágosabb udvara volt, melynek földje simitatlan szikla. Ezen udvar hossza 50 lépésnyi, szélessége jóval kevesebb. Az épületek fekvése nem tökéletes négyszeg. A déli épületek

fel valónak építve, az északiaknak is egy része; más két oldalon rom volt. A déli, keleti és északi oldal fedél alá volt véve, még pedig úgy, hogy az esővizet róla mind befelé vezeték s kútba fogták fel. Következőleg a várépületből kívülről egy 10 öl [18 m] magasságú falnál egyéb nem látszott. A vár épületén kívül, kereken, egy 3—4 öl szélességű tér foly körül, mit egy törpébb várfal övedzi, melynek kör alakja nem egészen tojásdad. Ezen várfalon kívül a csigautakat is kőfal védte.

Visszatérve az épületekbe, északkeleti szegletében még ott romladoztak a rendetlenül összeépített apró szobák. Mutatták még a kincstár szobát; a déli oldal alatt a földben a kápolnát, tovább az álladalmi börtönt, hol többek közt Dávid Ferenc halálig való rabságra ítéltetve 1579-ben elhalt.⁴¹

A vár Kőváry adta képe nem mindenben azonos az 1579-beli állapottal. Ebből az időből viszont leírás nem maradt. Tudjuk, hogy a vár 1581-ben Báthory Kristóf adományaként Geszthy Ferenc későbbi kormányzóé lett. A fejedelmi családdal rokon és erős protestáns Geszthy az erősséget bővítette, miről a mai emlékcella mellett balról egy kőtöredék néhány elkopott betűje ma is vall. A felirat eredetileg így szólt: „FRANCISCUS GEZTI DE EADEM GEZD 1582 / QVAE TEMPORE DEXTRVXERVNT / TRANSYLVANIAE GENERALIS SOLERTIA / RESTAVRAVIT“ (Geszty Geszty Ferenc 1582, amit lerombolt az idő, újjá építette Erdély fővezére). Ugyanő a vár alatt udvarházat is épített. Ebből alakította, bővítette 1621-ben szép reneszánsz stílusban Bethlen Gábor az ún. „Magna Curiát“. 1605-ben Bocskay István idejében mondták ki, hogy a vár többé nem lehet magánkézen. Bethlen Gábor után unokaöccsée, az ifjabb Bethlen Istváné lett Déva vára, aki itt élt hitvesével, a híressé lett Széchy Máriával („Murányi Vénusz“). I. Rákóczi György sokat építkezett a várban; a déli részen levő kerek bástyát ő építette. 1648-ban Barcsay Ákos, Hunyad megyei főispán lakott a várban. Apafi Mihály fejedelem idejében jórészt börtönnek használták. Ekkor kezdett romlodozni. A kuruc mozgalmak után Steinville tábornok, katonai kormányzó nagyszabású építkezéseket végeztetett. A várat Vauban-rendszer elvei szerint átalakíttatta a kor hadászati kívánalmainak megfelelően. Fent a vártetőn, a nyugati oldalon ágyúkilövő állásokat készíttetett, melyek ma is jól láthatók. Erre a teraszra tervezték 1910-ben a Dávid Ferenc emlékkápolna építését. Steinville különben itt is halt meg, s innen vitték eltemetni Nagyszébenbe. Az általa eszközölt építkezéseket a ma már eltűnt tábla (a mai Dávid Ferenc emléktábla közepében) örökölte meg: „ME AEDIFICAVIT STEINVILLE, ILLIS VT PORRIGAT VNDEM / VINCERE QUI CVPIUNT TVRCAS ARCEMQUE TVERI / FORTITER INDOMITUS QVOQVE DEBELLERE REBELLES“ (Steinville épített engem, hogy hasznára legyen azoknak, akik innen a törököt legyőzni, a várat vitézül védeni s a lázongókat letörni akarják).

1733-ban a Haller család birtokába jutott a vár. Bár magántulajdon, mégis császári katonaság örködött benne. 1752-ben Braun Ulisses hadparancsnok javíttatta ki: „QVAE TEMPORA DESTRVUXERVNT VLISSIS TRANSYLVANIAE / GEREALIS SOLERTIA RESTAVRAVIT“ (Amit lerombolt az idő, Ulisses, Erdély főparancsnokának buzgalma helyreállította.) A római számjegyként is használt betűket összeolvasva, 1752-t kapunk. Ekkorra azonban a vár már elveszítette hadászati jelentőségét.

1784-ben, a Horea-felkeléskor ide menekültek a nemesek. 1800-ban hivatalosan is megszüntették a vár katonai jellegét. Felszerelését elárverezték, de a sors még egyszer meghosszabbította az erődítmény életét. Már omladozott, amikor 1817-ben I. Ferenc meglátogatta a várat. A düledező sásfészek megragadta érdeklődését és elrendelte védelmi állapotba helyezését. A legalsó kapun látható felirat örökíti meg ezt a tíz éven át folyó javítást: „FRANCISCVS I RESTAURAVIT. MDCCCXXIX.

1848-ban császári katonaság, 200 főnyi őrség volt benne. Éppen 1849. augusztus 13-án, a világosi fegyverletétel napján az osztrákoktól feladott vár kisszámú honvéd őrségével együtt robbanás következtében levegőbe repült. A robbanás a vár keleti felét teljesen megsemmisítette, a többi részét pedig romba döntötte. Azóta sasok, vércsék birodalma, s az enyészet lett úrrá a romok felett. Az égnek meredező falak, minden kötés nélkül, ma is dacolnak a romboló idővel.

2.1. Miután elvonultak előttünk a letűnt századok, visszatérhetünk ahhoz a két eseményhez, amelyek okán most emlékezünk Déva váráról. Az első — mint már jeleztük — Dávid Ferenc itteni fogsága és halála. Az első unitárius püspök drámájának előzményei egy évtizedre nyúlnak vissza, és tulajdonképpen az államhatalom képviselőinek a változásával függenek össze. Az unitárius fejedelem után Báthory István személyében katolikus következnek. Ez a kialakulásban lévő unitárius mozgalmat átcsoportosításra készítette, mely lassan és csak részletekben történt, vagy meg sem történt. Az irodalmi téren jelentkező elnémulás, az előzetes cenzúra bevezetésének a következménye. A jezsuiták megjelenése Erdélyben, Bekes Gáspár veszített csatája, a lengyel királyi trón elnyerése és a dinasztikus uralom alapjainak a lerakása, mind-mind olyan jelenségek, amelyek közreműködtek Dávid Ferenc elítéltetésében. 1572-ben a május 25—29. között tartott tordai országgyűlés kimondta: „ha valakik eddigi reliquiójokban valamit újítanak, aminő újítók — amint a fejedelem előadta — vannak is, ő nagysága Dávid Ferencet és a superintendenst hívassa magához, tőlük értse meg, s ha úgy találják, hogy vannak, akik más vallást tesznek, mint amelyben voltak az előbbi fejedelem halála előtt, ő nagysága excommunicálja, mellyel ha nem gondolnak, legyen joga érdemeik szerint megbüntetni.“ Az ezután tartott országgyűlések megújítják az innováció elleni határozatot.

Isten egységének következményeként Jézus imádásának és segítségül hívásának kérdése logikus folyományként jelentkezett Dávid Ferenc tanításában. 1578 márciusában zsinatot tartott, és azon elfogadják a *communis profetiát*. Ez azt jelentette, hogy minden lelkésznek joga van a zsinat által meg nem határozott kérdésekről nyilatkozni, annál is inkább, mivel a már eddig is rögzített hitelvek magukban foglalják a nem-imádás és segítségül nem hívás elvét is. Feleletül Báthory Kristóf fejedelem az ugyanazon évben tartott kolozsvári országgyűlésen felújítja, sőt megszigorítja az innovációs törvényt. Blandrata a hozzá közel állók segítségével ellenzékét szervez Dáviddal szemben, és kb. 50 pappal, köztük Hunyadi Demeterral, a kolozsvári Eppel János és István papokkal, Dézsi Lukáccsal és egy másik István nevű pappal, akik közé tarthatott még Bikkfalvi Imre is, aki valamelyik egyházkör seniora volt, valamint az időközben általa behívott Socinus Fausztusszal megindítja a támadást Dávid ellen. Támadásukat azzal kezdik, hogy az eseményekről tájékoztatják a fejedelmi udvart. Blandrata párthíveihez intézett

levelében tájékoztatta őket, hogy közelebbről Tordán országgyűlés lesz, ahol Dávid Ferenc ügyéről lesz szó. De róla csak az egyház ügyének bevonásával lehet ítélni. Közli azokat a tételeket, melyeket a zsinatnak, arra előre felkészülve, tárgyalnia kell. Alaposan ráíjeszt a címzettekre, hogy azokat el kell fogadniuk, ha csak hivataluktól megfosztatni és száműzetetni nem akarnak. A zsinat eseményeiről nem maradt följegyzés, de egybűnösen tudjuk, hogy valamelyes elidegenedés kezdődött Dáviddal szemben. Fejedelmi intézkedésre elkezdődnek Dávid ellen a szigorítások. A kolozsvári városi tanács, melynek tagjai Dávid hűséges hívei, mindent megpróbál főpapja megmentésére: követjárás indul, ajánlkozás, visszalépésre való felhívás történik. A részletesen tájékoztított fejedelmi udvar engesztelhetetlen, Dávid pedig elszánt, hajthatatlan. Tilalom ellenére szószerűre lép. Utoljára prédikál híveihez. Kolozsvári házi s később fejedelmi darabontokkal is megszigorított fogságában, kiknek kapitányát Blandrata parancsa alá helyezte, elzárták híveitől. Csak családtagjai, közöttük Trauzner Lukács érintkezhetek vele. Dávid Ferenc már a fogság előtt és közben is végig súlyos beteg volt, de ez sem térítette át a hatalom felé tájékozottakhoz. Végig kitartott hitelvei mellett. Így jutott el kemény őrizet alatt Tordán keresztül Gyulafehérvárra, ahol az egykori prépostság épületében tartották tovább is szigorított őrizet alatt.

Leleszi János jezsuita szerzetes, a fejedelem bizalmasa nagyvonalúan játszott ráosztott szerepét. Ahogy a Dávid elleni perben rendje generálisához írt jelentésében² elmondja, talán kissé dicsekedve és túlozva is, az események világosan állnak előttünk, mert tudósítása egészében is és részleteiben is megegyezik a püspök hívei által a Defenzióban kétszer is kiadott leírással. 1579 július elején az elítélt Dávid Ferencet Déva várába szállították, ahol ez év novemberében meghalt.

2.2. A Déva várához kapcsolódó és az unitáriusokat érdeklő másik esemény egy hosszabb történelmi folyamat vége felé zajlott le. A Báthoryak közül Kristóf, de még inkább Zsigmond szerencsésnek nem mondható korszaka politikai zűrzavarba vezette Erdélyt. A vallási kérdés lassanként elcsendesedett, a reformáció kialakította egyházait. A jezsuiták újbóli betelepődése, különösen Kolozsváron és Monostoron nyugtalanságban tartották a kedélyeket. Báthory Zsigmond utolsó lemondása és Erdélyből való végleges távozása után Székely Mózes elnyerte a fejedelmi süveget, és az ország többségét maga mellé állította. A török is támogatta az osztrákok elleni küzdelemben. E harcok között történt, hogy 1603 júniusában Székely Mózes, kit a szultán is elismert, sőt kérte a lengyel királyt is, hogy Székelyt támogassa, Kolozsvárt vette ostrom alá. A város német őrsége kapitulált és az egyezés értelmében elvonult. Megszabadulva nyomorgatóiktól, a városi polgárok megtámadták a jezsuitákat. Rendházukat, Farkas utcai templomukat megrongálták. A barátokat elűzték. Székely seregével Szeben, majd Beszterce ellen indult. Útjában Szászsebes, Medgyes meghódoltak. Végül Brassóhoz vonult és ott, bár kerülni akarta az ütközetet a császár oldalán levő magyar hadakkal s az őket támogató Radul vajda seregével, a csatát nem tudta elkerülni és a közeli papírmalomnál teljes vereséget szenvedett. Holtan maradt a csataterén az oldalán harcoló erdélyi nemesség színe-javával.

Az 1603. július 17-én vívott brassói csata után északnyugatról indult Erdélybe Básta György császári generális. Az elesett unitárius fe-

jedelem, Székely Mózes seregének maradványai szétszóródtak. Többen, közöttük Bethlen Gábor, a hódoltság területére menekültek. Az osztrák vezér Kenyérmezejére vitte táborát, és szeptember 5-re országgyűlést hívott össze. A hírhedt véres gyűlést a várban tartotta. Itt gyülekeztek a megfélemlített rendek. Básta György azzal kezdte, hogy az unitárius Tótházy Mihály kolozsvári királybíró, minthogy nem volt hajlandó katolizálni, lefejeztette. A katolikussá lett Trauzner Lukácsnak megkegyelmezett. Csaknem az összes résztvevőket hűtlenségben marasztalta el, és feltette a kérdést: „Kegyelmet vagy igazságot“ akarnak-e. Másodszor is elhangzott a kérdés, mire a rendek kijelentették: „Non petimus justitiam, sed gratiam.“ A császári fővezér válasza így hangzott: visszakapják életüket, de vagyonváltással tartoznak; a hűtlenné lett városok (Brassó, Kolozsvár) hadisarcot fizetnek, s ott csak a katolikus vallást engedni gyakorolni, a protestáns templomokat pedig át kell adni. Brassó a sarc kifizetésével megszabadult, de Kolozsváron a határozatot végrehajtották.³ Az unitárius lelkészek Kolozsvárról (Torockzai Máté a torockói bányákba, Göcs Pál Lengyelországba) elmenekültek. Básta felfüggesztette Erdély alkotmányát, és kegyelemlevelet adott a nemességnek, és csak azzal mehettek otthonaikba. Rémuralmának a Bocskay István szabadságmozgalma vetett véget.

3. Amint láttuk, az 1849 augusztusi robbanás éppen a keleti részt pusztította el a legjobban s az ezzel szomszédságban levő északi és déli oldalakat. Legépebben a vár délnyugati része maradt. Az itt levő ciszterna és a mellette levő tágas raktárhelyiségek boltozatai ma is állnak. Itt javították ki 1910-ben az egykori víztárolót, majd ellátták ráccsal. Itt helyezték el a Dávid Ferenc emléktáblát. Ma is ott van az újabban emelt emlékmű, hirdelve a törhetetlen lelkű egyházalapító dicsőségét.

Emlékezzünk a meggyőződéséért halált vállalóra saját szavaival:

Semmilyen álca sem őrzi meg azt ami csalfa alakban

Él, mert fényre viszik a tudományos idők.

Hogyha a tűz fellángol, elégeti könnyen a szalmát,

Az Úr útjainak ellen senki sem áll.

Aki tud, az nem tágit, felfedi az ige titkát,

Ám aki gyorsan ítél, az vesztébe rohan.⁴

Ide kívánczik Dávid Ferencnek a hagyomány szerint a börtön falára írt testamentuma:

„Mennyköve, kardja, keresztje a pápáknak s a halál sem

Tartja az útján fenn azt, ami egyszer igaz.

Azt írtam, mi a szívben volt, s bizakodva kimondtam,

Hogy a hazug vallás holtom után leomol.“⁵

Régi népballada asszonyi test kötőanyagával teszi idővel dacolóvá az épülő dévai várat. Dávid Ferenc hite követőit edzi idők hőseivé.

JEGYZETEK

¹ Kőváry László, *Erdély régiségei*. Pest 1852. 96.

² Bodor András, *Újabb adatok egy négyszázéves perről*. Korunk 1968. 1212–1216.

³ Szamosközy István szerint a prágai császári tanács titkosan úgy határozott: „Kolozsvár városát a jezsuiták kiűzése és szent épületeik felforgatása miatt a földdel kell egyenlővé tenni, hogy ezentúl Kolozsvárott keresni kelljen Kolozsvárt, de megtalálni ne lehessen, csak a város holttetemét.“ Humanista történetírók. Vál. Kulcsár Péter. Bp. 1977. 540.

⁴ Tóth István, *Műzsák fellegvára*. Bukarest 1977. 67.

⁵ Tóth István, *Alkimosz kertje*. Kolozsvár 1970. 60.

REZI ELEK

A „KEREKKŐ“

A hagyomány szerint Dávid Ferenc a második gyulafehérvári hitvitáról (1568. márc. 8—18.) győztesen hazatérve, az őt érdeklődéssel váró összegyűlt népnek a Bel-Torda utca szegleténél — a Tordai-kapunál — egy ott levő nagy sarokkőre állva beszédet mondott az egy Istenről. Olyan lelkesítő módon beszélt, hogy az emberek vállaikra vették, s úgy vitték a főtéri templomba; következképpen a város áttért az unitárius vallásra. Ennek emléke a kolozsvári unitárius templom portikusában található „kerekkő“.

A hagyomány alapja egyfelől Dávid Ferenc kiváló szónoki tehetsége, másfelől az az egyre erősödő unitárius szellem, amely az említett hitvita után különösen Kolozsváron volt tapasztalható.¹ Fennmaradása annak köszönhető, hogy a XVIII. században a még elevenen élő hagyományt írásban is rögzítették.²

Rövid közleményünk célja nem annyira a hagyomány keletkezési okának és történeti valószínűségének a kutatása, hanem inkább a ma is becses emlékként őrzött „kerekkő“ történetének a bemutatása a rendelkezésünkre álló források alapján.

Hol állott a kerekkő, amelyről a hagyomány szerint Dávid Ferenc beszédét tartotta? Erre nézve két feltevésünk van:

Az első szerint a Bel-Torda utca szegleténél, a Tordai-kapu belső felénél, az egykori katolikus szeminárium mellett.³ Ma ez az Egyetem és a Potaissa utcák kereszteződése és a 3. sz. matematika-fizika líceum étkezdéje és bentlakása északkeleti sarka.

A másik feltevés szerint a Szabadság tér és az Egyetem utca szögelesén, a Napoca és Egyetem utca kereszteződésénél állott a „nagy sarokkő“⁴.

Hitelesebbnek az első feltevést tekinthetjük, mert a fontosabb források ezt a helyet nevezik meg. Máskülönbben a lelkesedéstől és kíváncsiságtól áthatott lakosság valószínűleg nem a főtéren várta, hanem eléje sietett a Tordai-kapuhoz.⁵

A kő közel három évszázadig állhatott a fent említett helyén, s a város lakói „Dávid Ferenc kerek-kövé“-nek nevezték. Az 1850-es években Gyengyai Ferenc egyházközségi gondnok (ma Mihai Viteazul téri) háza elé hozatta.⁶ A kő elhozatalának okát nemcsak a hozzáfűződő dávidferenci hagyomány magyarázza, hanem az attól való félelem is, hogy a XIX. század első felében megkezdődött városrendezés során a kő eset-